

نحوه پرسشگری در رساله‌های پژوهشی علوم قرآنی

کامیار صداقت ثمر حسینی

دانشجوی دکتری علوم سیاسی

چکیده: این نوشتار به بررسی چگونگی طراحی پرسش در پژوهش‌های قرآنی پرداخته و بر این نکته تأکید می‌نماید که پرسشی خوب و مناسب در تحقیقات علوم قرآنی باید واجد این ویژگیها باشد. داشتن مجهول حقیقی، مشخص شدن محدوده‌ی تحقیق، توجه به پیشینه‌ی تحقیق. در ادامه برخی نکات در زمینه‌ی ساخت یک پرسش مناسب با تحقیقات قرآنی بیان گردیده و در خاتمه از میان ده‌ها شیوه پرسشگری به چند شیوه طرح پرسش اشاره شده است.

کلید واژه‌ها: پرسش، پژوهش (تحقیق)، تحقیقات توصیفی، تحقیقات معماگنا.
مقدمه:

پژوهش از «پرسش» Question آغاز می‌گردد. پرسش، اساس پژوهش بوده و موفقیت هر پژوهشی منوط به نحوه‌ی پرسشگری ماست. هر سؤال در بردارنده یک مسأله است اما هر مسأله‌ای مناسب انجام پژوهش دانشگاهی نیست. پس نیازمند «مسئله‌گزینی» هستیم. آغازی خوب در کسب معرفت، از پرسشی خوب نشأت گرفته و چنانکه مرحوم علامه «محمد تقی جعفری» (ره) بیان داشته است، طرح صحیح سؤال اساسی‌ترین عامل تسهیل جواب است. شناخت اینکه مسأله چیست و ابهام کجاست کار بزرگی است.^(۱)

در این نوشتار در صدد بیان مهمترین ویژگیهای یک پرسش علمی در حوزه اندیشه‌ی دینی و قرآنی می‌باشیم. چه پرسشی منجر به کسب معرفت گردیده و لحاظ چه معیارهایی در طراحی پرسش رساله‌های علوم قرآنی لازم می‌باشد؟
مراد ما از پرسش، سؤالات رایج در مصاحبه و نظایر آن - به جهت ارائه‌ی محرکها و

جمع آوری داده‌های اولیه پژوهش - نیست بلکه تمرکز بحث مان بر پرسش درونی خود پژوهشگر قرار دارد. غالباً تصور می‌شود که تحقیق عبارتست از کوشش به جهت نیل به پاسخ مسأله‌ای. حال آنکه اساس هر پژوهش در وهله‌ی اول مبتنی بر مسأله یابی و ساخت بهترین پرسش می‌باشد.

کیفیت یک پرسش خوب

«رنه دکارت» (۱۶۵۰-۱۵۹۶) در کتاب «گفتار در روش» (راه بردن عقل) به وجود حداقل سه شرط در تبدیل یک پرسش به مشکل فکری **Problem** اشاره نموده است، بیان وی مبنای خوبی است تا محقق را در نحوه‌ی تنظیم پرسش یاری نماید. شروط سه گانه وی عبارت بودند از:

- ۱- پرسش واجد امری مجهول باشد. (تا اصولاً بحث پیرامون آن عبث نباشد).
- ۲- این مجهول «معین» و «محدود» گردد. (تا ذهن متوجه اصل موضوع گردد).
- ۳- بر پایه‌ی شناخت معلومی قرار گیرد. (۲)

هر پرسشی مناسب انجام پژوهشهای دانشگاهی نبوده و از این رو نیازمند مسأله‌گزینی (یافتن بهترین پرسش) هستیم تا تواناییهای خویش را در جهتی به کار گیریم که به‌رغم عدم اقبال عمومی (غیر تخصصی) منشأ ظهور مباحث تخصصی در حوزه مطالعاتی علوم قرآنی گردد. از این رو رعایت چند ویژگی در طراحی پرسش هر رساله‌ای ضروری است:

۱- پرسش تکرار باور معمول نباشد

یعنی از زاویه‌ای به موضوع نگریسته شود که دیگران تاکنون متوجه آن نبودند. لازمه‌ی کسب این ویژگی انجام مطالعات اکتشافی کافی به جهت تعیین شناخت کارهای علمی انجام شده و پی بردن به نتایج آنهاست. اینکه بدانیم آیا مسأله‌ی ما دارای پیشینه‌ی تحقیق بوده است یا خیر؟ و پژوهشگران قبلی چگونه مسأله را تشخیص داده و به حل آن پرداخته‌اند، تا حدود زیادی در طرح خلاقانه‌ی پرسش و ایراد طرحی نو به ما یاری خواهد رسانید.

۲- پرسش باید متوجه آفرینش و تولید علم باشد

تولید علم زمانی صورت می‌پذیرد که چیزی فراتر از آنچه موجود است ارائه گردد. توصیه می‌شود که دانشجو در طراحی مسأله‌ی پژوهشی خویش متوجه معمای Puzzle علمی بوده و در برخورد با آن «ممارست» نماید. امری که تحقق آن در گرو خودشناسی (خاصه از شخصیت علمی خویش) است.

یک پرسشگر خوب قادر به دیدن اشکالات فکری در چیزهایی است که تا پیش از او مسلم، بدیهی و غیر قابل اعتنا دانسته می‌شد. شناخت اینکه «مشکل کجاست» از بزرگترین و بنیادی‌ترین استعدادهای علمی بشر قلمداد می‌شود. علامه طباطبایی (ره) پژوهشگر برجسته‌ای است که درست در همان چیزی که همه بدون فکر، توجه و دغدغه از کنارش گذشته‌اند، مشکل را می‌شناسد. اگر چه ایشان یاد آور می‌شوند که «طریقه‌ی نوینی که بیانات این کتاب بر آن اساس نهاده شده، طریقه‌ای جدید نیست، بلکه قدیمی‌ترین طریقه‌ای است که در فن تفسیر سلوک شده و طریقه‌ی معلمین تفسیر سلام‌الله‌علیهم است.»^(۳) اما این باز شناخت و بازکاوی میراث غنی تفسیری، خود مسأله‌ای نوین در دوران حیات وی بوده است.

گاه مفسران قرآن متوجه امری شده‌اند که دیگران با بی‌اعتنایی و یا ساده‌انگاری از کنار آن گذشته بودند.

پرسش مرحوم علامه طباطبایی پیرامون «ابلیس» در نوع خود، در تفسیر قرآن بی‌نظیر است. ایشان می‌نویسند:

«موضوع ابلیس نزد ما امری مبتدل و پیش‌پاافتاده شده که اعتنایی به آن نداریم، جز اینکه روزی چند بار او را لعنت کرده و از شرش به خدا پناه می‌بریم و... لیکن باید دانست که این موضوع موضوعی است بسیار قابل تأمل و شایان دقت و بحث، و متأسفانه تاکنون در صدد بر نیامده‌ایم که بینیم قرآن کریم درباره حقیقت این موجود عجیب که در عین اینکه از حواس ما غایب است و تصرفات عجیبی در عالم انسانیت دارد چه می‌گوید، و چرا نباید در صدد برآییم؟ چرا در شناختن این دشمن خانگی و درونی خود بی

اعتنائیم؟... آیا تعجب در این است که ما چنین بحثی را عنوان کرده‌ایم و یا در این است که چرا مفسرین تاکنون اسمی از آن نبرده‌اند؟ و اگر هم احیاناً متعرض آن شده‌اند به پیروی از روشی که دانشمندان صدر اسلام داشته‌اند تنها متعرض اشکالاتی شده‌اند که مردم عوام در برخورد با آیات این داستان متوجه آن می‌شوند، و در این چهار دیواری هر طایفه‌ای بر آنچه فهمیده استدلال و جنگ و جدال کرده و فهم طایفه دیگر را تخطئه نموده و بر آن ایراد کرده و به شمارش اشکالات مربوط به داستان پرداخته است... اهمال و کوتاهی مفسرین در این موضوع جدی و حقیقی، و بی بند و باری آنها در اشکال و جواب به حدی رسید که در جواب از این اشکالات بعضی از آنان به خود جرأت دادند که بگویند مقصود از آدم در این داستان آدم نوعی است...»^(۴)

می‌توان به جای طرح شتابزده‌ی مسأله، با پرورش و توسعه‌ی مفهومی آن به پژوهش خویش عمق و معنا بخشید. متأسفانه برخی از پژوهشهای دانشگاهی در حوزه‌های مختلف علوم انسانی و منجمله علوم قرآنی فاقد مجهول حقیقی بوده و به اموری «بدیهی» و «آشکار» می‌پردازند. اساس پرسش علمی در وجود مشکل فردی و تکاپو در جهت حل آن است. به عنوان مثال همه می‌دانیم که اصول «امر به معروف و نهی از منکر» مورد تأکید قرآن کریم است، اما شاید ندانیم که این اصول قرآنی را چگونه می‌توان در جامعه پذیرای اجتماعی اعضای جامعه (به شکل هنجار درونی) پیاده نمود؟ عدم اصالت در پرسش شایسته‌ی رشته‌های علوم قرآنی که پر معناترین رشته‌ی دانشگاهی است، نمی‌باشد.

نکات اساسی در ساخت پرسش

به منظور عمق بخشیدن به پژوهش خویش، همواره به این نکات توجه نمایید.

- ۱- هیچگاه موضوع تحقیق خود را با ساخت «عنوان» آغاز ننمایید. بلکه ابتدا مسأله‌ی علمی خود را به صورت روابط علی و معلولی و در قالب یک پرسش در آورید. «ریمون کیوی» و «لوک وان کاپنهود» به درستی بیان داشته‌اند که «محقق باید در نظر داشته باشد که این پرسش آغازی است که در مراحل بعدی تحقیق، مثلاً خواندن متون و

یا مصاحبه‌های اکتشافی، راهنمای او خواهد شد. هر اندازه این راهنما دقیق‌تر باشد، تحقیق بهتر پیشرفت خواهد کرد. علاوه بر این پرداختن و پیراستن پرسش، آغازی است که محقق گسستن از پیشداوریها و سوابق ذهنی را شروع می‌کند. بالاخره، دلیل آخر این است که فرضیه‌های تحقیق که ستون و پایه‌های آن را تشکیل می‌دهد، به صورت پیشنهادها پاسخ به پرسش آغازی ظاهر می‌گردد.»^(۵)

۲- در طرح پرسش خویش اصل «وحدت رویه» در تحقیق را رعایت نمایید. پرسش اصلی شما باید همان موضوعی باشد که در صدد یافتن پاسخ آن هستید. یادتان باشد که تمامی اجزای «طرح تحقیق» نظیر عنوان، پرسش، فرضیه به شکلی هماهنگ در جهت حل مسأله به کار رفته و در صورت عدم هماهنگی قادر به تولید علم نخواهید بود.

۳- پرسش خود را با روان‌ترین اسلوب بیانی و بدون آوردن واژه‌های دشوار و یا فریبنده تنظیم نموده و آن را تا حد امکان مختصر و مفید تبیین نمایید.

همچنین در تحقیقات میدانی اصطلاحات به کار رفته در پرسش از قابلیت تعریف عملی برخوردار باشند.

۴- آیا از پیشینه تحقیق خویش اطلاع داشته‌اید؟ لزوم این آگاهی چه در تحقیقات توصیفی «Descriptive» و یا در تحقیقات معماگشا «puzzle Research Solving» کاملاً مشهود است. اگر احساس می‌کنید که از پیشینه‌ی تحقیق خویش به میزان کافی اطلاع ندارید، هیچگاه به طرح پرسش اصلی پژوهش مبادرت نورزید. در این حالت به جای طرح پرسش به مطالعات مقدماتی رسیدن به بهترین پرسش بپردازید. کسی که از گذشته پژوهش خویش نا آگاه است قادر به ارائه‌ی پژوهش معتبری نخواهد بود. گذشتگان ما افراد نکته بین و بسیار عمیقی بوده‌اند و غفلت از تفکرات ایشان غفلت از میراث فرهنگی بسیار ارزشمندی است. آثار «سید مرتضی»، «شیخ الطائفه ابو جعفر طوسی»، «شیخ ابوالفتوح رازی»، «امین طوسی طبرسی» و دیگران در بردارنده‌ی میراث گرانبهایی از شیوه‌ی اندیشیدن در زمینه‌های مختلف علوم قرآنی است که اندیشه‌های خلاق را به منظور توسعه‌ی محتوای پرسش پژوهش در اختیار ما قرار می‌دهد. یادمان

باشد که هیچگاه گذشتگان علمی خود را دست کم نگیریم.

۵- آیا در پرسش مورد نظر «مجهولی» موجود است؟ به عبارت دیگر پرسش طرح شده در پژوهش ما را با مسأله‌ای اساسی درگیر نموده و در صدد شناسایی امری نامعلوم می‌باشد؟ بهترین راه شناخت این امر عرضه‌ی پرسش خویش به کارشناسان علوم قرآنی است. آیا آنها با شنیدن پرسش تحقیق آن را بدیهی تلقی نموده و یا با مسأله درگیر می‌شوند؟

یکی از مزیت‌های این روش انجام همفکری و تبادل نظر علمی در جهت افزایش اعتبار پرسش تحقیق است. هیچگاه تحقیق خویش را محدود به پرسشی ننمایید که پاسخ آن از ابتدا بر همگان معلوم می‌باشد.

۶- پرسش باید با تخصص، امکانات و محدودیت‌های پژوهشگر هماهنگ باشد. هیچگاه پرسش رساله‌ی خویش را به شکلی مطرح ننمایید که قادر به یافتن پاسخ آن نباشید. به عنوان مثال: شخصی که امکان بهره‌گیری از نسخ خاصی را ندارد (یک محدودیت) نباید خود را مشغول پرسشی در خصوص بررسی این موضوع کند.

۷- پرسش باید متضمن روابط علی و معلولی مد نظر پژوهشگر باشد. اسلوب پیشنهادی ما در این خصوص عبارتست از:

آیا میان علت (تأثیرگذار) و معلول (تأثیرپذیر) رابطه‌ی علی موجود است؟

آیا علت (تأثیرگذار) بر معلول (تأثیرپذیر) تأثیرگذار بوده است؟

در بخش اول علت (و یا تأثیرگذار) و در بخش دوم معلول (و یا تأثیرپذیر) آورده می‌شود. یکی از مزایای این شیوه‌ی پرسشگری آن است که با حذف واژه‌ی پرسش «آیا» به راحتی فرضیه ساخته می‌شود. به عنوان مثال:

آیا میان نهضت ترجمه‌ی فلسفه یونان در دوران خلافت عباسی و بروز چندگونگی در تفسیر قرآن رابطه‌ای علی موجود است.

متغیرها:

نهضت ترجمه‌ی فلسفه یونان — چندگونگی در تفسیر قرآن

البته در مثال بالا مجموعه‌ای از پرسشها در کنار یکدیگر بیان کننده علت «چند گونگی در تفسیر قرآن» که از آن جمله می‌توان این متغیرها را در مجموعه پرسشهایی مرتبط با یکدیگر لحاظ نمود: «اختلاف مذاهب اسلامی»، «تعبد به احادیث»، «رواج صوفی‌گری»، «روایات جعلی»، «فتوحات اسلامی» (آشنایی با دیگر فرهنگها) و...^(۶)

۸- در برخی پژوهشهای توصیفی نیازی به طراحی اسلوب پرسش به شکلی که در بند پیش مطرح نمودیم نمی‌باشد. متأسفانه در بسیاری از پژوهشهای توصیفی با این مشکل مواجه هستیم که دانشجویان بررسی توصیفی را به معنای مجرد «نقل قول» گرفته و با متن پژوهش خود تعامل فکری برقرار نمی‌نمایند. در این جا از میان ده‌ها شیوه طرح پرسش، به دو نمونه شیوه متداول از پرسشهای تحقیقات توصیفی اشاره می‌نماییم.

الف - وجوه اشتراک و افتراق دیدگاه (طرف مقایسه‌ی الف) با دیدگاه (طرف مقایسه‌ی ب) در زمینه‌ی (وجه مقایسه) در چه مسائلی می‌باشد؟

مثال: وجوه اشتراک و افتراق دیدگاه علامه طباطبایی با دیدگاه سید محمد باقر صدر در زمینه‌ی «تأویل قرآن» در چه مسائلی می‌باشد؟

این پرسش مناسب پژوهشی مقایسه‌ای است که در بردارنده‌ی دو طرف مقایسه به علاوه‌ی «وجه مقایسه» می‌باشد. در این موارد، هیچگاه بدون بیان «وجه مقایسه» پرسش خود را مطرح ننمایید. همچنین طرفین مقایسه باید در حد و اندازه یکدیگر طراحی گردند. هیچگاه دو اندیشه یا اثری را که فاقد فضای مقایسه‌ی متناسبی با یکدیگر می‌باشند، مورد مقایسه قرار ندهید. به عنوان مثال مقایسه‌ی علامه طباطبایی در خصوص «تجرد نفس» با اثری ضعیف (مثلاً درجه سوم) در این حوزه (مانند مقایسه یک وزارتخانه با یک شرکت کوچک) نادرست و غیر علمی است.

ب - روش (دیدگاه / نقطه نظر و...)... در زمینه‌ی... چیست؟

مثال: دیدگاه علامه طباطبایی در زمینه معیار ترجمه‌ی قرآن کریم چیست؟

این پرسش در صدد روشن ساختن ماهیت امری است که از دید پژوهشگر «مجهول» دانسته می‌شود. در رابطه با این پرسش حداقل به دو نکته توجه فرمایید:

- ۱- مطمئن شوید که پرسش تحقیق شما دارای مجهولی است. چنانکه پیشتر بیان نمودیم، پیش زمینه این امر در گرو انجام مطالعات مقدماتی و شناخت مطلوبی از تحقیقات انجام شده به منظور جهت دادن به تحقیق به سمت حل مشکل واقعی است.
- ۲- به شیوه معقول دامنه مجهول مورد پرسش را محدود نماییم.

پی نوشت

- ۱- محمد تقی جعفری: ۱۳۷۸، سؤال. تهران (چاپ اول) دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ص ۲۲
 - ۲- عبد الرحمن بدوی: ۱۹۸۴، موسوعة الفلسفة. بیروت (الطبعة الاولى) المؤسسة العربية للدراسات و النشر، ج ۲، ص ۴۴۶.
 - ۳- سید محمد حسین طباطبایی: ۱۳۶۳، ترجمه تفسیر المیزان، (ترجمه ی) سید محمد باقر موسوی همدانی، دفتر انتشارات اسلام (حوزه ی علمیه قم) ج ۱، ص ۲۱
 - ۴- همان منبع: ج ۸، ص ۴۲ الی ۴۴
 - ۵- ریمون کیوی، لوک وان کاپنهود: ۱۳۷۹، روش تحقیق در علوم اجتماعی. (ترجمه ی) عبد الحسین نیک گهر، تهران (چاپ پنجم) نشر توتیا، ص ۳۰-۳۱.
 - ۶- با استفاده از مقدمه ی علامه طباطبایی بر تفسیر خویش. رجوع شود به: سید محمد حسین طباطبایی: ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۷ الی ۲۱.
- مطالعه این مقدمه پیش از نگارش رساله ی پژوهشی به دانشجویان توصیه می گردد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی